* ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجابی آزاد نظم دا مہاندرہ

پابندی توں آزادی دا تصور مڈھلے طور تے بندے دے ضمیر وچ شامل اے۔ جدوں اوہ اپنے آل دوالے دیاں پابندیاں توں جانکاری حاصل کردا اے تے اوہناں توں بغاوت کر دیندا اے۔ایہ بغاوت ہولی ہولی پنگھر دی اے جیہدے نال اوہدے اندر تسکین دا اک احساس جمدا اے۔ بیرونی پکھوں ایس بغاوت دے خلاف اک تگڑاری ایکشن ہوندوچ آوندا اے۔ ایہ ری ایکشن جنا تگڑا ہووے بغاوت اونی ای نکھر دی تے اپنا مہاندرہ سنواردی اے۔انج ہولی ہولی اوہ بغاوت سماج وچ اک قاعدے تے ضابطے دی حیثیت منوالیندی اے۔جدوں ایہ بغاوت، جیہنوں باغی نے آزادی دا ناں دتا ہوندا اے باقاعدہ تے باضابطہ قابل قبول مہاندرہ اپنالیندی اے تے اوہدے قواعد تے ضابطے طے ہونے شروع ہوجاندے نیں۔

انج اوس آزادی دے وچوں ای ایہناں ضابطیاں دی صورت اک پابندی سر چُکنا شروع کر دیندی اے۔ایہ سفر ازلاں توں جاری اے تے ابداں تائیں جاری رہوے گا۔ دوجا بندے دے اندر فطری طور تے تجسس دا احساس پایا جاندا اے تے اوہ ہر پل ہر لمحے کجھ نہ کجھ نواں ویکھنا تے کرنا چاہندا اے تے قدرتی طور تے تبدیلی دا چاہیوان وی اے۔ایہی محرکات مڈھلے طور تے آزاد نظم دی ہوندوچ آون دا کارن بنے۔جیویں پروفیسر حنیف کیفی نیآ کھیا سی:

> ''(آزاد نظم) فری ورس (Free Verse) کی ترویج کے دو بنیادی محرکات تھے۔ قدیم اصناف و اسالیبِ نظم سے بغاوت اور ایسے نئے وسائل اظہار کی جستجو جو بدلتے ہوئے تیز رفتار زمانے کا ساتھ دے سکیں۔''(1)

آزاد نظم نوں انگریزی وچ فری ورس(Free Verse) آکھیا جاندا اے۔فری ورس (Free Verse) فرانسیسی زبان وچ پرچلت شعری اصطلاح ویرلیبر (Vers Libre) دالفظی ترجمہ اے۔ورس لیبر (Vers Libre) فرانسیسی نقاد فرانسس ویلے گریفین (Francis Viele Griffin) دے اک فقرے Le Versest Libre توں ماخوذ اے۔ ایہ فقرہ اوہنے 89-1888ء وچ Joies دے دیباچے وچ اوہناں نظماں لئی ورتیا سی جیہڑیاں 19ویں صدی دے اخیرلے دھاکیاں وچ فرانس وچ بالکل نویکلے عروضی اصولاں نوں مُکھ رکھدیاں لکھیاں جارہیاں سن۔مگروں فرانسیسی زبان وچ لکھیاں جاون والیاں ایس قسم دیاں ساریاں نظماں نوں ویرلیبر (Vers Libre) آکھیا جاون لگ پیا جیہناں وچ شاعر قدیم اصولاں توں مکھ موڑ کے اپنی پسند تے لوڑ مطابق نویکلا انداز تے وضع اپنا ندے سن۔

انگریزی وچ فری ورس(Free Verse) تے فرانسیسی وچ ویر لیبر (Vers Libre)دی اصطلاح دے معنی تے مفہوم دا گھیرا ایڈا موکلا اے پئی ایہدی کوئی اجیہی تعریف ممکن نہیں ہوسکی جیہدے سانچے وچ نویں شاعری دی ایہ صنف مکمل طور تے فِٹ ہو سکے۔ ایس پکھوں انسائکلو پیڈیا برٹینکا (Encyclopedia Britannica) وچ اِنج اشارہ لبھدا اے:

> ''Free Verse is a prosodic term used in so many ways that it has almost lost any useful meaning, but it was originally a literal translation of French "Vers Libre.''(2)

انگریزی شاعری وچ فری ورس (Free Verse) اوس نظم نوں منیا جاندا اے، جیہدی بنتر عروض دے قدیمی اصولاں نوں چھڈ کے اجیہے غیر مساوی مصرعیاں نال کیتی جاندی اے، جیہناں وچ یاں تے اڈواڈ قسماں دے وزناں دی ورتوں ہووے یاں فیر اوہ وزن تے بحرتوں اُکا ای ویلھے ہوون تے عام طور تے مصرعے وی بے قافیہ ہوون۔اڈواڈ انگریزی لغتاں وچ فری ورس(Free Verse) یاں ورس لیبر (Vers Libre) بارے انج دس پائی گئی اے۔

موجب: Dictionary of World Literary Terms

"Free Verse: a pattern of verse structure with out metre and usually with out rhyme."(3)

موجب: The Oxford English Dictionary

"Vers Libre (Free Verse): A form of composition in which the ordinary rules of prosody are or may be disregarded: verse consisting of an alternation of long & short lines often unrhymed which is supposed to subordinate form to substance."(4)

موجب: The American Heritage Dictionary of English Language

"Free Verse: n. Verse Composed of variable, usually unrhymed lines having no fixed metrical pattern."(5)

موجب: Collin English Dictionary

"Free Verse: Unrhymed verse without a metrical pattern"(6)

موجب: Wikipedia, the free Encyclopedia

"Free Verse: is an open form of poetry. It does not use consistent meter patterns, rhyme, or any other musical pattern. it thus tends to follow the rhythm spech."(7)

موجب: Literary Terms & Literary Theory

"Free Verse. called "Vers Libre" by the French, it has no

regular meter or line, lenth and depnds on natural speach, rhythms and counterpoint of stressed and unstressed syllabes. In the hand of gifted poet it can acquire rhythms and melodies of its own."(8)

فرانسیسی ویر لیبر (Vers Libre) تے انگریزی فری ورس (Free Verse) نوں ای اردو تے پنجابی وچ آزاد نظم آکھیا گیا اے۔ پروفیسر حنیف کیفی دا منّنا اے:

''فرانس میں پہلی مرتبہ مروجہ عروضی اصولوں سے منحرف غیر مساوی مصرعوں پر مشتمل نظموں کو Vers Libre کا نام دیا گیا اور انگریزی میں اسی کا ترجمہ Free Verse کیا گیا۔ جو اردو میں آزاد نظم کے نام سے معروف ہے۔''(9)

آزاد نظم اجیہی شعری صنف اے جیہدے وچ عروضی اصولاں توں مکھ موڑ لیا جاندا اے۔ ایہدے مصرعے لمے یاں نکے ہوسکدے نیں، قافیہ ردیف دی کوئی پابندی نہیں ہوندی، سگوں کجھ سوجھوان تے قافیہ ردیف نوں آزاد نظم لئی حرام سمجھدے نیں۔ آزاد نظم وچ بحراں غیر متوازن تے بحراں دے رکن بے ترتیب ہوندے نیں تے کجھ سوجھواناں دا ایہ وی منّنا اے پئی آزاد نظم وچ بحراں دی ورتوں توں اُکا ای مکھ موڑیا جاسکدا اے۔ ایہدے وچ اڈواڈ مصرعیاں داوزن گھٹ ودھ ہوسکدا اے۔

اُتے بیان کیتے گئے اڈواڈ وچاراں نوں مُکھ رکھدیاں ایہ گویڑ لگدا ہے پئی آزاد نظم دا مُڈھ فرانس وچ بجھا جتھوں ایہ اک تحریک دی صورت انگریزی ادب وچ مقبول ہوئی۔ مُڑ اردو زبان دے شاعراں نے انگریزی دی فری ورس دی چھپر چھاویں اردو وچ آزاد نظم کہنی شروع کیتی۔ جتھوں تائیں پنجابی ادب دا سمبندھ اے ایہدے وچ اجیہے تجربے تے مُڈھ قدیم توں ای ہوندے پئے سن۔ تے پنجابی شاعراں دے لاشعور یاں تحت الشعور وچ کدھرے نہ کدھرے آزاد نظم دا مہاندرہ اپنا روپ ضرور وٹا رہیا سی۔ مسئلہ نرا اوس نویکلے روپ نوں ناں دین دا سی۔ تاں ای جدا اردو وچ آزاد نظم نے اپنا مہاندرہ سنواریا اوسے سمے پنجابی وچ وی ایہدا مُڈھ بجھ چکیا سی۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے وچار موجب:

''پنجابی وچ تکنیک دے حوالے نال لوک گیتاں دے روپ وچ آزاد نظم موجود سی تے ایس نوں صرف جدید خیالات نال ہم آہنگ کرن دی لوڑ سی۔''(10)

انج اسیں ایہ نہیں کہہ سکدے پئی آزاد نظم انگریزی توں اردو راہیں پنجابی وچ وارد ہوئی۔ ہاں ایہ ضرور منیا جاسکدا اے پئی جدوں پنجابی شاعراں نے آزاد نظم کہی تے اوہناں دے سامہنے انگریزی دی فری ورس دی روایت موجود سی جدکہ اردو وچ ایہ اک نویں تجربے دے طور تے اپنائی جارہی سی۔

ساڈے کول وی آزاد نظم لئی کوئی متھیا سانچا نہیں البتہ آزاد نظم دی ہیئت تے خصوصیتاں نوں مکھ رکھ کے ایہدیاں ترے قسماں دا ذکر کجھ سوجھواناں نے کیتا اے۔ جیویں حفیظ صدیقی نے لکھیا اے:

''موزوں۔ ایسی نظمیں جن میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔ لیکن پوری نظم

قدیم اصناف کی طرح ایک مخصوص وزن کی پابندی ہوتی ہے۔''(11)

دوجی قسم نیم موزوں نظم دی اے:

''ایسی نظمیں جن میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔ پوری نظم میں ایک عروضی وزن کی پابندی بھی نہیں کی جاتی البتہ دو یا بعض اوقات دو سے زیادہ مماثل عروضی اوزان اس طرح استعمال کیے جاتے ہیں کہ وزن کی حس تسکین پا سکے۔''(12)

جدکہ تیجی قسم غیر موزوں نظم دی اے:

''نظم آزاد کی تیسری صورت وہ ہے جس میں شعراء نے وزن سے یکسر چھٹکارا حاصل کرنا چاہا ہے۔ ایسی نظموں میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔وزن سرے سے موجود ہی نہیں ہوتا۔لفظوں کی ترتیب اور بندش سے شعر کا آہنگ حاصل کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔''(13)

ایہدے برعکس دوجے کئی سوجھواناں نے آزادنظم نوں دوقسماں وچ نکھیڑ یا اے:

1۔ اجیہی نظم جیہدے وچ اڈواڈ بحراں دی ورتوں ہووے

2۔ اجیہی نظم جیہدے وچ وزن تے بحراُ کا ای نہ ہوون

پروفیسر حنیف کیفی نے آزادنظم دیاں دو مڈھلیاں خصوصیتاں دا ذکر انج کیتا اے:

''اسکی تعمیر وتشکیل وزن کی بجائے آہنگ سے ہوتی ہے۔ جو جذبہ وخیال کی روش ورفتار کے اعتبار سے بدلتا رہتا ہے اور اس آہنگ کی اکائی رکن یا مصرعے کے بجائے اسٹرافی ہوتی ہے۔ جوایک مصرعے کی بھی ہوسکتی ہے۔

فرورس کی ہیئت اور آہنگ کی تنظیم مختلف اوزان کے متزاج اور ان کے آزادانہ استعمال سے بھی ہوسکتی ہے اور وزن کو یکسر نظر انداز کر کے خالص نثری آہنگ کو جذبات وخیالات کے اتار چڑھاؤ کے تناسب سے ترتیب دے کر بھی نظم کی شکل دی جاسکتی ہے۔''(14)

انج تے انگریزی وچ نثری نظم نوں وی آزادنظم ای سمجھیا جاندا اے۔حقیقت وچ آزادنظم نظم تے نثر دی وچکارلی صورت اے۔ جیہدے وچ عروض دے مصنوعی آہنگ دی تھاویں عام بول چال دے فکری آہنگ نوں ورتیا جاندا اے۔ایہ اک دوغلی جیہی تخلیق اے جیہدے وچ اکھراں تے سطراں دی ترتیب نوں ادل بدل کے اک نثر نوں نظم دا روپ دتا جاسکدا اے۔کجھ شاعر آزادنظم لکھدیاں ایہدے آہنگ وچ اپنی طبیعت دے مطابق تبدیلیاں کردے نیں تے کجھ عروض دی تھاویں نظم وضبط دی پابندی نوں اہم سمجھدے نیں جدکہ کجھ آزادنظم دا مڈھ آواز دے آہنگ تے بنھدے نیں تے ایس آہنگ دا

سمبندھ ساہ نال جوڑ دے نیں۔ کجھ دا ایہ خیال وی اے پئی جے آزاد نظم دے کجھ اصول متھ لئے جان تے اوہ فیر آزاد تے نہ رہوے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر محمد حسن نے اپنے وچار انج پیش کیتے نیں:

''جب شاعر کاوش اور سماجی قیود سے بچ کر لاشعور کی آزادی اور انفرادی دنیا کی ساری گھٹن اور شکست خوردگی کو کاغذ پر اسی بے ترتیبی کی حالت میں انڈیل دینا چاہتا تھا اور آزاد نظم نے اس خواہش کو کسی حد تک پورا کیا۔''(15)

تنویر حسین نے ایس گل نوں انج مکایا اے:

''یہ شاعری قیود بیان اور عروض کی پابند نہیں بلکہ یہ جذبات واحساسات کے اظہار کا وسیلہ ہے۔''(16)

جسراں انسانی وجود دی ہیئت تے منگاں ویلے دے نال نال بدلدیاں رہندیاں نیں پر وجود مڈھلے طور تے اوہی رہندا اے انجے ای بولی تے ادب دونواں دا مڈھلا ڈھانچہ تے اوہی رہندا اے پر ایہدی ہیئت تکنیک تے منگاں سمے دے نال بدلدیاں رہندیاں نیں۔ اڈواڈ بولیاں اک دوجے تے اثر پاندیاں وی نیں تے اثر قبولدیاں وی نیں۔ ایہ اثر کسے بولی وچ رچے جان والے ادب وچ ویکھیا جاسکدا اے۔

پنجابی ادب دے شعری کھیتر دا مان تران ودھان والی اجوکی آزاد نظم بارے عام تأثر تے ایہی اے پئی ایہ مغرب توں ایدھر آئی۔ 19ویں صدی دے چھیکڑ وچ ساڈے شاعراں نے کافیے ردیف تے وزن اوزان دیاں بندشاں نوں اپنے خیالاں دے اظہار وچ رکاوٹ دے طور تے محسوس کرنا شروع کردتا۔ دوجا دنیا وچ غلام قوماں دی آزادی لئی جدوجہد دے اظہار دا علامتی انداز سی پئی ادیب تے شاعر نے ریتاں توں بغاوت کردتی۔ تدوں ای آزاد نظم نے اپنا مہاندرہ سنواریا تے دوجیاں بولیاں وانگوں پنجابی وچ وی آزاد نظم لکھی جانی شروع ہوئی۔

پنجابی آزاد نظم دا مڈھ پورن سنگھ نے بنھیا سی۔ اوہدے مگروں دیوان سنگھ، موہن سنگھ دیوانہ، امرتا پریتم، درشن سنگھ آوارہ، دے ناں ایس پڑ وچ ویکھے جاسکدے نیں۔ مسلمان شاعراں وچوں عبدالمجید بھٹی تے شریف کنجاہی نوں آزاد نظم دا موڈھی منیا جاسکدا اے۔ مریم ریاض اپنے مقالے ''پنجابی نظم دے مہاڑ'' وچ لکھدی اے:

''امرتا نویں پنجابی نظم وچ نویں موضوع دی نیہہ رکھدی اے تے اوس نال ای شریف کنجاہی وی موجود نظر آندے نیں جیہڑے کہ ونڈ دے نال ای اپنے فن دے سکھنے موتی پاکستان دی جھولی وچ پاندے نیں تے پاکستانی نویں نظم دے موڈھی متھے جاندے نیں۔''(17)

پاکستان بنن مگروں احمد راہی، منیر نیازی تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے ایس پڑ وچ پیر پائے۔

شریف کنجاہی نے نویکلے تنقیدی دبستاناں توں اثر قبولیا سی۔ جیہدا اظہار اوہناں دے فن وچ اگھڑواں اے جدکہ منیر نیازی نے مڈھلے انسانی احساساں نوں علامتی نظام دتا تے شعری سوجھ نوں اجتماعی حیاتی توں انفرادی حیاتی ول موڑیا۔ اوہناں اک تے دو مصرعیاں دی نکی نظم دا کامیاب تجربہ وی کیتا۔ جیویں:

آدمی کلا رہ جاندا اے (18)

''نظم وقت توں اگے لنگھن دی سزا''

جدکہ اوس سمے دے دوجے شاعراں دی شاعری وچ مقصدیت اُگھڑویں سی۔ ایہناں مگروں باقی صدیقی، افضل احسن رندھاوا، الطاف قریشی، نجم حسین سیّد تے بشیر منظر دے ناں جدید نظم دے حوالے نال سرکڈھویں نیں۔ 1970ء توں 1980ء تیکر دا سماپنجابی دی آزاد نظم دے لحاظ نال بڑا خوش قسمت سی پئی ایس دور وچ گھٹ ودھ اک سو دے نیڑے شعری پراگے چھاپے چڑھے۔ ہن لکھی جان والی آزاد نظم وچ سمے تے سماج دا مکھ مہاندرہ چوکھا واضح ہونا شروع ہو گیا سی۔ ایس دور دے شاعرنوں ایہ احساس وی ہو گیا سی پئی اوہدی بے توقیری دا اصل کارن کوئی دشمن نہیں سگوں اوہ آپ ای اے:

اپنی پگ میں پیراں دے وچ آپے رولاں/ چپہ چپہ پیراں اتے دتا چکڑ/ پیراں
بیٹھ اروڑی/ مایا لگی پگ دی آکڑ/ چکڑ نال چکڑ ہوئی (19)

دوجے پاسے لئیق بابر نے گھگھو گھوڑیاں دی آڑ وچ سمے دی ستم ظریفی نوں انج بیان کیتا:

شکر دوپہری/ چُپ دی نگری/ گھگھو گھوڑے/ فریاداں دے تابوت/ دکھاں دے پوتر
پانی/ کاجل دھوتا/ خواب دا جادو ٹوٹا (20)

تاں ای صاحب اختیار کولوں جھجکد یاں جھجکد یاں اقبال صلاح الدین دا ایہ شکوہ بجا سی:

نہ دھرتی تے پھل پُھل ہسن/ نہ ککر کنڈیالی/ پھیر توں کاہدا مالی/ سجنا۔۔۔!/ پھیر
توں کاہدا مالی (21)

ایسے سمے اقبال زخمی نے سماج کولوں زخم کھا کے اپنے آل دوالے نظر دوڑائی تے ویکھیا:

چار چفیرے/ دردی میرے/ اگے پچھے/ سجے کھبے/ ہر کوئی مینوں دردی دسے/ بھیڑ
پئی تے/ واجاں ماراں (22)

گل اوہی سی پر انداز وکھرا جدوں فخر زمان نے ویلے دی کسنونوں ڈٹھا:

نہ کوئی ویکھے نہ کوئی بولے نہ کوئی ہلے/ اک اک کر کے وار وواری/ لادتا نیں/
سانوں ڈیپ فریز روچ (23)

ایسے سمے اکلاپے دے خوف نے حیاتی دے سفرنوں بے یقینی دی کیفیت توں دوچار کیتا تے عارف عبدالمتین نے دل نوں انج تسلی دتی:

ویلے دا گھوڑا منہ زور/ میں اوہدا کڑیل سوار/ واگاں کچھاں/ اڈی ماراں/

جس پاسے چاہواں لے جاواں (24)

عذرا وقار نے متراں دی مجمانی خاطر جدوں سوہنے سوہنے سپنے ویکھنے چاہے تے ہزاراں وسوسیاں نے اوہدیاں سدھراں نوں گھیر لیا:

آسمانیں تارے/ گھر گھر بلدے دیوے/ کونج قطاراں/ اڈ نہ جاون/ دلاں دے اندر/ کونجاں لتھن/ تاں ربا میری دنیا وسے (25)

ایس دور دے سرکڈھویں ناواں وچ شوکت علی، آصف شاہکا، شہزاد قیصر، عائشہ اسلم، طارق عزیز، سلیم کاشر، جمیل ملک، شفیع عقیل، راشد حسن رانا، حسن رضوی، تنویر بخاری، طفیل دارا، استاد دامن، سلمان سعید، خاور راجہ، احمد سلیم، اختر ہاشمی، اکرم مجید، ایم زمرد تے اشفاق احمد ذکر یوگ نیں۔ایس سمے نکیاں تے لمیاں آزاد نظماں لکھیاں گئیاں، جیہناں دی زبان سادہ سی تے اوہناں وچ نثری رنگ بوہتا وکھالی دیندا اے۔ایہدے توں اڈ مہنگائی، عورت دا استحصال، اخلاقی قدراں دی گراوٹ، دہشت گردی، مارا ماری، مذہبی انتہا پسندی، انساناں دی بے قدری تے لُٹ مار ورگے سرناویں تے مضمون ایہناں نظماں وچ اُگھڑویں نیں۔جیویں غلام مصطفیٰ بسمل نے روح دی روٹی دی بھال وچ ناکامی تے سماج وچ نگھے بندیاں دی بے قدری دا رونا روندیاں آکھیا:

ایتھے/ پنج سہاگ دی کتھے/ ایہ دنیا تے رنڈی/ لعلاں دی کیہ/ قدر پچھانے/ بے قدراں دی منڈی (26)

اسماعیل بھٹی نے جدوں دنیاداری دے چانن وچ راہ لبھنی چاہی تے اوہ بھنبھل بھوسے وچ پھس کے سوچی پئے گیا:

بہتا چانن ڈھیر بھلیکے/ سجے کھبے/ آلے دوالے/ جدھر ویکھاں سوہنے سوہنے/ ونسونے لکھ نظارے/ نظراں ڈکن (27)

ایسے احساس دے دوجے رُخ نوں حسین شاہد نے اپنے انداز وچ انج بیانیا:

کردی رہی رزسٹ جناں چر/ سیمنٹ لگی پکی پیڈی/ اُچی سخت ہارگئی تے کچی/ اوہی گلی کندھ (28)

سمے دے مہاڑ کجھ وی ہون، جند تے کجھ وی بیتے پر سفر کدی رُکیا نہیں۔اوہ ہمیش جاری رہندا اے۔البتہ بندہ ایہ ضرور سوچدا اے پئی اوس کیہ کھٹیا تے کیہ وٹیا:

اکھ دے اک پلکارے دے نال/ تیتی ورھے ہن بیت گئے جے/ اپنے اپنے گلمیاں اندر/ جھاتی مارو/ تے ایہ ویکھو/ کنا پینڈا کیتا/ تے کیہ کھٹیا (29)

''نظم۔لوئے لوئے''

ویہویں صدی دے اخیرلے دھاکے وچ سیاسی عدم استحکام، دیسی سماج وچ مغرب دے ثقافتی

اثرات دی نمود، مہنگائی، بیروزگاری تے دہشت گردی دے نال نال کرپشن دے ناسور نے سماج نوں زخماں نال چُور کیتا ہویا سی۔ جدید آزاد نظم دے مہاندرے تے ایس کرب نوں ودھیرا محسوس کیتا جاسکدا اے۔

ایس سمے دے سرکڈھویں شاعراں وچ عبدالمجید ظفر، رؤف شیخ، منور انصاری، سائیں اختر لاہوری، عبیر ابوزری، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، امتل قیوم عنبر، مشتاق حسین، امین ملک، انجم سلیمی، مہر نگار، نجم حسین سیّد، اجمل وجیہہ، ثروت محی الدین، اعظم چوہان، نسرین انجم بھٹی، راجا رسالو تے مظہر ترمذی شامل نیں۔

اکیہویں صدی دا مڈھ نہ صرف ملکی سگوں عالمی پدھر تے وی بے شمار ہنگامہ خیزیاں لے کے بجھا۔ اک واری مُڑ کے ملک تے فوج کشی ہوچکی سی۔ ملک لسانی، علاقائی تے مذہبی فرقہ واریت دا شکار سی۔ دہشت گردی تے بم دھماکے کنٹرول توں باہر ہو چکے سن۔ مرکزی حکومت دی کمزوری دا فیدہ چُکدیاں ریاست دے اندر کئی قسم دیاں نیم خودمختاریاں سر چُکدیاں پئیاں سن۔ صوبائی تعصب نوں ہوا دتی جارہی سی۔ ملکی سیاسی قیادت ملک بدرسی تے عالمی پدھر دا کوئی سیاسی راہنما ملکی واگ دوڑ سنبھالن لئی موجود نہیں سی۔ ایہی دورسی جدوں امریکہ نے کئی مسلمان ملکاں تے فوج کشی کیتی۔ خاص طور تے 9 ستمبر دے دھاوے نوں مڈھ بنا کے افغانستان تے امریکی فوج کشی نے پاکستان نوں نہ صرف اقتصادی تے معاشی طور تے مفلوج کر کے رکھ دتا سگوں دہشت گردی دے نہ ختم ہون والے سلسلے وچ دھکیل دتا۔

مذہبی تعلیم بارے منفی پراپیگنڈہ تے انتہا پسند عناصر ولوں مذہب دی آڑ لے کے ملک دشمن کارروائیاں، روشن خیالی دے ناں تے عریانی، فحاشی تے بے حیائی، کدھرے آزادی نسواں دے ناں تے بنتِ حوا دی بے حرمتی تے کدھرے غیرت دے ناں تے عورت دا استحصال ایجیہے مسئلے نیں جیہناں قوم دے نیم مردہ جُثے نوں زخماں نال چُور چُور کیتا ہویا سی تے ایہ زخم پنجابی دی آزاد شاعری وچ ودھیرے ڈٹھے جاسکدے نیں۔

بات ایتھے ای نہیں مکدی ایہی اوہ سماسی جدوں قدرتی آفتاں نے وی ملک نوں گھیریا۔ ملکی تریخ دا سب توں وڈا زلزلہ جس کارن لکھاں جاناں ضائع ہویاں تے کروڑاں افراد متاثر ہوئے، ایسے دور دے اتہاس تے رقم ہویا۔ انجے ای ہڑاں نے وی ات مچائی تے بے پناہ جانی تے مالی نقصان کیتا۔ کسے پاسیوں وی حیاتی نوں سکون دا ساہ میسر نہیں سی۔ نمانی جندڑی نال کیہ کجھ نہیں سی بیتیا پر لگدا انج سی جیویں احساس ای مر گیا اے:

کِکر تے/ انگور چڑھا کے/ ویکھ لیا اے/ کجھ نہیں ہویا/ انج لگدا/
احساس ای مریا ہویا اے (30)

حقی گل تے ایہ اے پئی احساس ای مریا ہویا نہیں سگوں مایوسی نے وی سمے دے غیر جانبدار مؤرخ نوں گھیریا ہویا اے۔ تاں ای شاہدہ دلاور شاہ دے دل دی ایس واج نے اکھراں دا روپ وٹایا:

اکھراں راہیں/ روئی پر میں/ پر نہ اک وہایا/ نہ کجھ اُس توں منگیا میں تے/

نہ کجھ اُس توں پایا (31)

شاعری کدی وی رومانس توں بنا مکمل نہیں ہوندی۔ کیوں جے شاعری جذبیاں تے کومل احساساں دے اظہار دا ناں اے تے جسراں اسیں پہلے وی گل کیتی اے پئی آزاد نظم نے عروضی پابندیاں توں تے جان چھڈالئی پر اوہ ردھم، لے، موسیقیت تے کومل جذبیاں دی لگن توں باہر نہیں نکل سکی انجے ای لکھ پریشانیاں دے باوجود ساڈے شاعراں وچ رومانس دا جذبہ کدی وی ماند نہیں پیا۔ تدوں ای مادھو نال صلاح کردیاں خاقان حیدر دے دل دیاں سدھراں جاگ پئیاں تے اوس آکھیا:

میں تیرے/ ساہواں دی پھوہار وچ/ نہاندا رہیا۔۔۔۔۔/ توں چُپ رہی۔۔۔۔/ تیرے جاگے ہوئے/ لیکھ وچ۔۔۔۔۔۔/ میں۔۔۔۔۔۔۔/ حیاتی دے دو گھٹ بھرے/ اک مٹھا تے اک۔۔۔۔/ سلونا۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔ (32)

تے ڈاکٹر انوار احمد اعجاز دا دردا ں بھری جنھاں وچ کھلو کے ایہ آرزو کرنا:

اک واری تے نین ملا کے/ سینے لا کے/ میری تاہنگ مٹا دے/
میری ''میں'' مکا دے/ مینوں ''توں'' بنا دے (33)

ایہی اوہ سماجی جدوں جدید ٹیکنالوجی نے حیاتی دے انگ نوں نویں رنگاں نال رنگیا۔ جدید تعلیم، میڈیا دی آزادی، زرائع آمدورفت وچ بہتری، عوامی شعور، کمپیوٹر تے موبائل فون دی بے تحاشہ ورتوں نے جتھے نویکلیاں سہولتاں فراہم کیتاں اوتھے ای نویں مسئلیاں وچ وی وادھا کیتا۔ ایہناں دُکھاں دے جھلکارے ساڈی شاعری دے مہاندرے تے سوز دے ساز تے رنگ نکھار دے رہے۔

ایہی اوہ سماجی جدوں ساڈے شاعراں نے محروم طبقے دی حمایت، مادی شعور تے استحصالی روئیاں تے تنقید نوں اپنے فن دا سرناواں بنایا۔ اوہناں ایہ محسوس کیتا پئی حیاتی مسلسل تغیر پزیری دا ناں اے۔ ترقی پسندی تے مارکسی خیالات دا رنگ وی ایس دور دی شاعری وچ وکھالی دیندا اے۔ جیویں مظہر ترمذی نے اک بات انج کیتی:

نھیرا سینے چڑھدا/ اکھیاں امرت پیالی/ نہ بھریا نہ خالی/ جیبھ نوں کانبا چھڑدا/
روح نوں پگھر آوندا/ نیلی لاٹ لوئن وچ/ چُپ دا مکھ مسکاؤندا (34)

اندرونی پکھوں ساڈا شاعر نفسیاتی نظریاں خاص طور تے فرائیڈ دے تحلیل نفسی، ایڈلر دے احساس کمتری تے ژنگ دے اجتماعی لاشعور توں وی متاثر نظر آندا اے۔ اجوکی آزاد نظم وچ جنس تے صنعت نوں وی سرناواں بنایا گیا اے۔ اجوکے شاعر دیاں بے باک نظماں نے مؤثر ابلاغ کارن سماج دا مہاندرہ ذہن دے پردے تے ثبت کرن وچ اہم کردار ادا کیتا اے۔ جیویں عائشہ اسلم دی ایہ واج:

اوکھی گھاٹی/ مینڈے پیراں نی کڑی/ کور ہووئے/ جیہڑا ہتھ ایکوں لاوے/
اگاں بھریاں/ رج کے کھریاں/ کھوٹیاں دے سنگ یاری/ کیہ میں آپے لائی/

یاں فیر ثمینہ اسماء دا ایہ خیال:

''سبھے رتاں اک مِک ہوئیاں/ سارے سُفنے رل مل آن کھلوتے/ بوہے وڑ دے/
جھاتی مارن/ کیہ لبھدے او؟ (36)

ایس دور دے شاعراں وچ عفت ستار، آسی خانپوری، رانی ملک، شفقت قاضی، روندی روی عاشق، ڈاکٹر محمد صدیق، عبیداللہ شاکر، مجید اعوان، ڈاکٹر شائستہ نزہت، غلام اکبر چٹھا، ڈاکٹر امان اللہ، انوار احمد، محبوب سرمد، خالد اقبال، ڈاکٹر شاہدہ دلاور شاہ، عبدالوحید قاسم، اے جی جوش، ڈاکٹر محمد امین خیال، خالد حسین تھتھال، سعدیہ حمید، احمد سلیم، غلام حسن ساجد، دلشاد احمد چن، حنیف زاہد، عائشہ اسلم، خاقان حیدر غازی، ثمینہ اسماء تے ڈاکٹر نوید شہزاد شامل نیں۔

سمے دیاں ستم ظریفیاں نے اجوکے سمے دے ہر بندے نوں اُلجھا کے رکھیا ہویا اے۔ جدوں فرار دیاں راہواں بند ہوجاون تے مسئلیاں دا کوئی حل وی سجھائی نہ دیوے تے فیر بندہ سوائے سچے کھبے ہتھ مارن دے ہور کیہ کر سکدا اے۔ طبیعت دی ایسے بیقراری نے ساڈے شاعراں دی ایستھیٹک سینس نوں وی چھویا اے۔ ایسے کارن اشفاق احمد نے اپنی کھٹ وٹ دا ست کڈھ یاں چُپ ہو جانا ای بہتر سمجھیا:

تیرے نال محبت پا کے/ خوشیاں نوں گل لایا/ تے گل لگیاں خوشیاں نوں/ بھُبھاں
مار روایا/ جم جم سر متھے ایہ خوشیاں/ جی آیاں نوں چا/ جیہناں ہوکیاں کنوں بچایا/
سانوں چُپ دا بھیت سکھایا (37)

کیوں جے اج دے شاعر دی استھیٹک سنس متاثر ہوئی تاں ای اوس کسے اک خیال دے اظہار نوں آزاد نظم دے کسے اک قاعدے یاں کلیے دا پابند نہیں کیتا سگوں اکوں تھاویں اکو گل لئی کئی انداز اپنا کے دل دی تسلی کیتی اے۔ کدی انج وی لگدا اے پئی ساڈا شاعر کجھ کہنا چاہندا اے پر کہہ نہیں سکدا تے کہیوں بغیر رہ وی نہیں سکدا۔ خبرے ایسے لئی اوہ اپنے اندر کسے خانہ جنگی دا شکار ہو کے الجھ جیہا گیا اے۔ تدوں ای ڈاکٹر نوید شہزاد نوں نظم لکھدیاں ایہ کہنا پیا:

نظم اساتھوں لکھ نہیں ہوندی/ جدوں وی چھوہیے اکھ دے ڈورے/ ہوجاندے
نیں ساڈے نالوں/ مٹھے ساڈے بول/ نظم اساتھوں لکھ نہیں ہوندی/ جدوی اُگن
جُثے چنگاں/ لُک جائے جیب تریڑاں اوہلے/ جیوں سُر پچھے ڈھول (38)

انج لگدا اے پئی شریف کنجاہی نے جیہڑے ان ڈٹھے خدشیاں نوں سٹھ ورہے پہلے اپنے آل دوالے محسوس کیتا سی ساڈا اج دا شاعر اوس کرب تے تکلیف دا شکار ہوچکیا اے۔ خورے تاں ای اوہ کجھ بے خوف وی ہوگیا اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد ایس جتھے دا آ گواے۔ جیہدے بارے ڈاکٹر نبیلہ رحمان نے لکھیا اے:

''اوہدا کلام نویں شعری مزاج تے ذوق دا میل پتھر ہی نہیں بلکہ جدید تر پنجابی نظم دا

نواں جہان اے۔''(39)

اج دے شاعر نے پنجابی دی آزادنظم دی ریت نوں اگے ٹوردیاں اپنے تخیل نوں مادی تے روحانی شعور نال وی سنواریا اے۔ تدوں ای پنجابی دی آزادنظم دے مہاندرے تے مقصدیت تے موضوعیت، روایت تے جدت، غم تے تسکین، سائنس تے رومانس دے رنگ سانجھے نکھرے جاپدے نیں۔ جدید نظم بحیثیت مجموعی علامتی اے جس کارن امکانات دے نویں جہان پیدا ہوئے نیں۔

حوالے:

* ہیڈ ماسٹر، گورنمنٹ ایف ڈی ماڈل ہائی سکول، گارڈن ٹاؤن، لاہور

1۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزادنظم (نئی دہلی: قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان، 2003ء)419۔

2۔ Encyclopedia Britannica, Vol. 9, Quarter IV, (Chicago:1968)854-

3۔ Joseph T. Shipky. Dictionary of World Literary Terms (1970)132-

4۔ The Oxford English Dictionary "Supplement and Bibliography" (Oxford: University Press, 1961)306-

5۔ The American Heritage Dictionary of English Language, Fourth Edition (New York: Houghton Mifflin Company, 2009) http://www.thefreedictionary.com/free+verse, dated January 08, 2014

6۔ Collin English Dictionary Complete & Unabridged 10th Edition, (William Collins Sons & Co. Ltd, 2009)

7۔ http:// en.wikipedia.org/wiki/Free_Verse 1/7/2014

8۔ J.A Cudden. Literary Terms & Literary Theory "4th Edition" (England: Penguin Books, 1998) 331

9۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزادنظم، 411۔

10۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر (لاہور: اے ون پبلشرز، 2003ء)242۔

11۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب (لاہور: ہاؤس آف بکس، 2011ء)7۔

12۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب، 7۔

13۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب، 7۔

14۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزادنظم، 188,189۔

15۔ محمد حسن، ڈاکٹر۔ معریٰ اور آزادنظم کا ارتقاء (مشمول لکھت) اردو شاعری کا فنی ارتقاء (لاہور: الاعجاز پبلی

کیشنز، 2007ء)
16۔ تنویر حسین۔ اصناف ادب اردو (لاہور: ایس ایف پرنٹرز، 1993ء)11۔
17۔ مریم ریاض۔ پنجابی نویں نظم دے مہاڑ، مقالہ ایم اے پنجابی (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2008ء)41۔
18۔ منیر نیازی۔کل کلام (لاہور: ماورا پبلشرز، 1988ء)90۔
19۔ مشتاق باسط۔سپنی دا ڈنگیا (فیصل آباد: اشرفی پریس، 1975ء)44۔
20۔ لئیق بابری۔گھگھوگھوڑے (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1971ء)23۔
21۔ اقبال صلاح الدین۔ککر کنڈیالی (لاہور: عزیز پبلشرز، 1977ء)30۔
22۔ اقبال زخمی۔ دُھپ چھاں (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 1975ء)74۔
23۔ فخر زمان۔کسنو ویلے دی (لاہور: ادرہ اشاعت ادب، 1974ء)18۔
24۔ عارف عبدالمتین۔اکلاپے دا مسافر (لاہور: تاج دین پرنٹرز، 1972ء)40۔
25۔ عذرا وقار۔متراں دی مجمانی خاطر (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1974ء)31۔
26۔ غلام مصطفیٰ بسمل۔روح دی روٹی (لاہور: کتب مینار، 1979ء)15۔
27۔ اسماعیل بھٹی۔تاہنگاں دی لو (گوجرانوالہ: خان پبلشرز، 1972ء)22۔
28۔ حسین شاہد۔عشق تے روٹی (لاہور: مکتبہ فنون، 1976ء)27۔
29۔ راجا رسالو۔ میں تن درد اولے (لاہور: پنجابی مرکز، 2006ء)44۔
30۔ محبوب سرمد۔عمروں لمی رات (لاہور: پنجابی مرکز، 2005ء)106۔
31۔ شاہدہ دلاور شاہ۔اک گوچی شام (لاہور: محبوب پبلی کیشنز، 2005ء)64۔
32۔ خاقان حیدر غازی۔ مادھونال صلاح (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2008)79
33۔ انوار احمد اعجاز، ڈاکٹر۔درداں بھری چھاں (لاہور: انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ آرٹ، 2005ء)121۔
34۔ مظہر ترمذی۔ دوجا ہتھ سوالی (لاہور: سچیت پبلشرز، 2004ء)69۔
35۔ عائشہ اسلم۔ میں تیری ہوگئی (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2009ء)61۔
36۔ ثمینہ اسماء۔ ویلا سمرن دا (لاہور: کتاب ترنجن، 2009ء)17۔
37۔ اشفاق احمد۔کھٹیا وٹیا (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2010ء)61۔
38۔ نوید شہزاد، ڈاکٹر۔نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2011ء)91۔
39۔ نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر۔ اگلی صدی دی نظم (مشمول لکھت) نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2011ء)61۔